

Working Paper 09/2013

*Επιρροή του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων
σε τομείς πολιτικής της ΕΕ: Κάποια παραδείγματα*

Κωνσταντίνος Μαργαρίτης

LLM Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Δημοσίου Δικαίου

Υπ. Διδάκτωρ Νομικής – Δικηγόρος

Ο Κωνσταντίνος Μαργαρίτης κατέχει μεταπτυχιακό δίπλωμα (LLM) στο Διεθνές και Ευρωπαϊκό Δημόσιο Δίκαιο από το Πανεπιστήμιο του Τίλμπουργκ (Tilburg University) και πτυχίο Νομικής από το Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. Είναι υποψήφιος Διδάκτωρ Νομικής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και υπήρξε επισκέπτης ερευνητής (visitor's programme) στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ (Vrije Universiteit Amsterdam). Είναι μέλος του Δικηγορικού Συλλόγου Ηρακλείου. Από το Νοέμβριο του 2012 είναι δόκιμος ερευνητής στο Κέντρο Ευρωπαϊκής Διακυβέρνησης.

Κέντρο Ευρωπαϊκής Διακυβέρνησης (Κ.Ε.ΔΙΑ.)

Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων

Πάντειο Πανεπιστήμιο Αθηνών

Χίλλ 3-5, Αθήνα 105 58

Τηλ. (+30) 210-3312325-7

Fax. (+30) 210-3313572

© Κωνσταντίνος Μαργαρίτης

© Κέντρο Ευρωπαϊκής Διακυβέρνησης (Κ.Ε.ΔΙΑ.) – Νοέμβριος 2013

ISSN 1792-8834

Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα του Κ.Ε.ΔΙΑ.: <http://www.kedia.gr>

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του συγγραφέα. Παραπομπές στο παρόν έργο θα πρέπει να γίνονται ως ακολούθως:

Όνομα Συγγραφέα, Τίτλος, ΚΕΔΙΑ Working Paper, Αριθμός/Έτος, [URL].

Εισαγωγικές παρατηρήσεις.....	4
Εξισορρόπηση θεμελιωδών δικαιωμάτων – οικονομικών ελευθεριών.....	4
Συνεργασία στις ποινικές υποθέσεις.....	7
Ελεύθερη μετακίνηση πολιτών και πρόσβαση στο κράτος πρόνοιας.....	10
Εργασιακά δικαιώματα.....	12
Περιβαλλοντική πολιτική.....	15
Συμπερασματικό σχόλιο.....	16
Βιβλιογραφία.....	17

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Με την αναθεώρηση των Συνθηκών που επήλθε με τη Συνθήκη της Λισαβόνας, το συνταγματικό πλαίσιο προστασίας θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ένωση υπέστη σημαντικές αλλαγές.¹ Οι αλλαγές αυτές θα μπορούσαν να συστηματοποιηθούν σε δύο πυλώνες: την προσχώρηση της ΕΕ στην ΕΣΔΑ και την κατοχύρωση του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ ως δίκαιο Συνθήκης στην ενωσιακή έννομη τάξη. Σύμφωνα λοιπόν με το άρθρο 6, παρ. 1, εδ. α ΣΕΕ «η Ένωση αναγνωρίζει τα δικαιώματα, τις ελευθερίες και τις αρχές που περιέχονται στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης της 7ης Δεκεμβρίου 2000, όπως προσαρμόστηκε στις 12 Δεκεμβρίου 2007, στο Στρασβούργο, ο οποίος έχει το ίδιο νομικό κύρος με τις Συνθήκες».

Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων αποτελεί πλέον και σε θεσμικό επίπεδο τον κατάλογο δικαιωμάτων της Ένωσης. Περιέχει ατομικά, κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα με αρνητικό, ενεργό και θετικό χαρακτήρα (*status negativus*, *status activus*, *status positivus*)² στα οποία μπορούν οι πολίτες της Ένωσης να στηρίξουν τις όποιες ενστάσεις ή προσφυγές σύμφωνα με το πεδίο εφαρμογής του Χάρτη. Έτσι, παρά τους όποιους προβληματισμούς, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι ο Χάρτης αποτελεί ποιοτικό άλμα σε σχέση με προηγούμενες εξελίξεις και λειτουργεί ως θεμέλιο για τη νέα συνταγματική οργάνωση της Ένωσης.³

Πέραν των παραπάνω, ένας Χάρτης με δεσμευτική ισχύ επιφέρει συνέπειες στους τομείς δράσης της ΕΕ. Οι συνέπειες αυτές εντάσσονται σε μια γενικότερη ποιοτική μεταστροφή της δραστηριότητας της Ένωσης η οποία «τοποθετεί τον άνθρωπο στην καρδιά της δράσης της».⁴ Το παρόν κείμενο επικεντρώνεται στην ανάλυση της προστιθέμενης αξίας του Χάρτη σε κάποιες από τις πολιτικές της ΕΕ. Με τον τρόπο αυτό θα τονιστεί η ουσιαστική σημασία της κατοχύρωσης του Χάρτη, ως πρωτογενές δίκαιο της Ένωσης, μέσω της συμβολής του στην ποιοτική ανανέωση της δραστηριότητας της ΕΕ σε κρίσιμους τομείς πολιτικής.

Εξισορρόπηση θεμελιωδών δικαιωμάτων - οικονομικών ελευθεριών

Ένα πιο γενικό αποτέλεσμα της πλήρους θεσμικής κατοχύρωσης του Χάρτη ως πρωτογενές ευρωπαϊκό δίκαιο με την αναθεώρηση της Λισαβόνας είναι η αναβάθμιση της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην ΕΕ σε επίπεδο ίδιο, από άποψη τυπικής ισχύος, με αυτό των οικονομικών ελευθεριών. Η σημασία των οικονομικών ελευθεριών στις οποίες στηρίχθηκε η ίδρυση της κοινής αγοράς

¹ Το ζήτημα έχει απασχολήσει έντονα την ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία. Για μια συνοπτική, αλλά πλήρη ανάλυση βλ. Κυριτσάκη, Ιωάννα (2009), «Η προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου στην ΕΕ και η Συνθήκη της Λισαβόνας» στο Χρυσομάλλης Μιχάλης (επιμ.), *Η Συνθήκη της Λισαβόνας: Θεματικές Προσεγγίσεις*, εκδ. Βασ. Ν. Κατσαρός, σ.σ. 29-65.

² Για ερμηνεία των όρων αυτών βλ. Δαγτόγλου, Πρόδρομος (2005), *Συνταγματικό Δίκαιο: Ατομικά Δικαιώματα*, Α' Τόμος, β' έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή.

³ Παπαδημητρίου, Γιώργος (2001), *Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων: Σταθμός στη Θεσμική Ωρίμανση της Ένωσης*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα.

⁴ Από το προοίμιο του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ.

στην Ευρώπη είναι ιδιαίτερη αν αναλογισθεί κανείς ότι η έννοια της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, κυρίως στα πρώτα στάδια, με την ίδρυση της ΕΟΚ, βασίσθηκε ακριβώς στην εφαρμογή των οικονομικών αυτών ελευθεριών.

Με την επέκταση των αρμοδιοτήτων της ΕΕ και τη συστηματική ανάπτυξη της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, δημιουργήθηκε μια ανάγκη προστασίας θεμελιωδών δικαιωμάτων σε ενωσιακό επίπεδο και κατ' επέκταση συμβιβασμού μεταξύ θεμελιωδών δικαιωμάτων και οικονομικών ελευθεριών στην ενωσιακή έννομη τάξη. Η συμβολή του ΔΕΕ στην υλοποίηση της ανάγκης αυτής υπήρξε καιρία αρχικά με την ανάπτυξη της αρχής της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων σε κοινοτικό επίπεδο και απόντος θεσμοθετημένου καταλόγου, με τη δημιουργία και εμπλουτισμό της ιδιότυπης «λίστας» δικαιωμάτων άξιων προστασίας σε κοινοτικό επίπεδο και στη συνέχεια με την, έστω και υποτυπώδη, αναφορά στο μη δεσμευτικό Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ.

Όμως, ακόμη και πριν από την κατοχύρωση του Χάρτη ως πρωτογενές δικαίωμα της Ένωσης, το ΔΕΕ με ορισμένες αποφάσεις του προέβη σε εξισορρόπηση μεταξύ θεμελιωδών δικαιωμάτων και οικονομικών ελευθεριών, χωρίς ωστόσο να βασίζεται στις διατάξεις του Χάρτη. Στις υποθέσεις *Schmidberger*⁵ και *Omega*,⁶ επιβεβαιώθηκε σαφώς ότι η προστασία κάποιου δικαιώματος αποτελεί λόγο που μπορεί να δικαιολογήσει περιορισμό άσκησης οικονομικής ελευθερίας.

Στην υπόθεση *Schmidberger*⁷ τέθηκε το ζήτημα κατά πόσο ήταν νόμιμος ο αποκλεισμός ενός αυτοκινητοδρόμου στην Αυστρία από οργάνωση που διαδήλωνε για να εκφράσει τα αιτήματά της σε σχέση με την ελευθερία της εταιρίας να διακινήσει τα αγαθά που εμπορεύεται διαμέσου αυτού του αυτοκινητοδρόμου. Τέθηκαν λοιπόν σε σύγκριση αφενός η ελευθερία διακίνησης αγαθών, εκ των θεμελιωδών οικονομικών ελευθεριών ήδη από την εποχή της ΕΟΚ και αφετέρου τα δικαιώματα ελεύθερης έκφρασης και ειρηνικής συγκέντρωσης. Το Δικαστήριο έκρινε τις δύο κατηγορίες δικαιωμάτων εξίσου σημαντικές αλλά και εξίσου επιδεκτικές περιορισμών. Η εξισορρόπηση μεταξύ των δύο επετεύχθη σταθμίζοντας τα αντικρουόμενα συμφέροντα από την υπερίσχυση των υπό κρίση θεμελιωδών δικαιωμάτων ή οικονομικών ελευθεριών, με βάση την αρχή της αναλογικότητας.⁸ Βάσει λοιπόν της παραπάνω λογικής, το ΔΕΕ αναγνώρισε ως νόμιμο τον περιορισμό της ελεύθερης διακίνησης αγαθών. Όμοια προσέγγιση και στην υπόθεση *Omega*⁹ όπου ζητήματα ανθρωπίνης αξιοπρέπειας χαρακτηρίστηκαν ως

⁵ Υπόθεση C-112/00 Schmidberger [2003] τόμος I-5659.

⁶ Υπόθεση C-36/02 Omega [2004] τόμος I-9609.

⁷ Η εν λόγω απόφαση απασχόλησε πολύ τη θεωρία, βλ. ενδεικτικά, Ronkes Agerbeek, Felix (2004), "Freedom of Expression and Free Movement in the Brenner Corridor: the Schmidberger Case", *European Law Review*, vol. 29, p.p. 255-266, Brown, Christopher (2003), "Case C-112/00 Eugen Schmidberger, Internationale Transporte und Planzüge vs. Austria" *Common Market Law Review*, vol. 40, p.p. 1499-1510.

⁸ Για την εξισορρόπηση μεταξύ θεμελιωδών δικαιωμάτων και οικονομικών ελευθεριών στην ΕΕ βλ. Skouris, Vassilios (2006), "Fundamental Rights and Fundamental Freedoms: The Challenge of Striking a Delicate Balance", *European Business Law Review*, vol. 17, p.p. 225-239, Kombos, Costas (2006), "Fundamental Rights and Fundamental Freedoms: A Symbiosis on the Basis of Subsidiarity", *European Public Law*, vol. 12, p.p. 422-460.

⁹ Για ανάλυση της απόφασης βλ. Bulterman, Mielle, Kranenbourg, Herke (2006), "What if Rules on Free Movement and Human Rights Collide? About Laser Games and Human Dignity: The Omega Case", *European Law Review*, vol. 31, p.p. 93-101.

επαρκής λόγος για τον περιορισμό επίσης θεμελιώδους οικονομικής ελευθερίας, της ελευθερίας παροχής υπηρεσιών.¹⁰

Παρά την πολλάκις εκφρασμένη θέση του ΔΕΕ να εγγωγηθεί την αποτελεσματική προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων, η θεσμική τους υπόσταση πριν από την κατοχύρωση του Χάρτη ήταν ελλειπτική. Ως αποτέλεσμα, κατά μια άποψη, η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην ενωσιακή έννομη τάξη έμοιαζε με πάζλ.¹¹ Ενώ το Δικαστήριο με τη διαχρονική του στάση τοποθέτησε όσα κομμάτια επέτρεπε ο θεσμικός του ρόλος, η θεσμική «απουσία» του Χάρτη δημιουργούσε προβλήματα στην προσπάθεια εξισορρόπησης θεμελιωδών δικαιωμάτων και οικονομικών ελευθεριών στην ΕΕ. Έτσι το ΔΕΕ αναγκαζόταν να προσφύγει σε ερμηνεία θεμελιωδών δικαιωμάτων της ΕΣΔΑ και των συνταγματικών παραδόσεων κρατών μελών. Η μέθοδος αυτή, ενώ γενικά παρέχει αξιοπιστία, δεν παύει να αντικατοπτρίζει δικαιώματα όπως κατοχυρώνονται σε έννομες τάξεις διαφορετικές από την Ένωση, χωρίς έτσι να λαμβάνονται υπ' όψη τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, με αποτέλεσμα να καλείται το ΔΕΕ να τα προσαρμόσει στα ενωσιακά μέτρα. Η συνεχής αλληλεπίδραση και εξάρτηση της ΕΕ από την ΕΣΔΑ και τη νομολογία του ΕΔΔΑ σε αυτό το επίπεδο δημιουργεί μια σχετική αβεβαιότητα ως προς τον τρόπο κατοχύρωσης.

Με την αναθεώρηση της Λισαβόνας και την αναβάθμιση του Χάρτη η κατάσταση διαφοροποιείται σημαντικά. Πλέον, παρέχεται στο ΔΕΕ το νομικό «οπλοστάσιο» που χρειάζεται για να κρίνει επί θεμάτων προστασίας θεμελιωδών δικαιωμάτων με αμιγώς ενωσιακούς όρους. Από νομική άποψη, θεμελιώδη δικαιώματα και οικονομικές ελευθερίες αποκτούν την ίδια θέση στη συνταγματική τάξη της Ένωσης, σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα οικονομικές ελευθερίες εκφράζονται και σαν δικαιώματα στο Χάρτη, όπως π.χ. το δικαίωμα παροχής υπηρεσιών του άρθρου 15, παρ. 2 ή η εν γένει επιχειρηματική ελευθερία στο άρθρο 16, τονίζοντας τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της Ένωσης. Με αυτό τον τρόπο εγκαταλείπεται μια ιεραρχικού τύπου δομή μεταξύ θεμελιωδών δικαιωμάτων και οικονομικών ελευθεριών.

Από πολιτική άποψη, η θεσμική αναβάθμιση του Χάρτη αποκτά ιδιαίτερη σημασία. Η ενέργεια αυτή σηματοδοτεί ταυτόχρονα και την αναβάθμιση της αξίας της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, αποδεικνύοντας έτσι έμπρακτα την προσήλωση της Ένωσης στην προστασία αυτή. Ως αποτέλεσμα, δημιουργείται αίσθημα νομικής βεβαιότητας και άρα ασφάλειας στους πολίτες καθώς δημιουργείται μια διπλή ασφαλιστική δικλείδα. Σε πρώτο επίπεδο τα θεσμικά όργανα της Ένωσης, κατά την παραγωγή του δευτερογενούς ευρωπαϊκού δικαίου οφείλουν να τηρούν τις διατάξεις του Χάρτη, αλλά και σε δεύτερο, τα κράτη μέλη, στις νομοθετικές πράξεις με τις οποίες ενσωματώνουν το ευρωπαϊκό δίκαιο στις έννομες τάξεις τους έχουν την ίδια υποχρέωση.¹² Έτσι αποφεύγεται σε κάπως

¹⁰ Χατζόπουλος, Βασίλης (2011), «Η Προστασία των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων ύστερα από τη θέση σε ισχύ της Συνθήκης της Λισαβόνας», *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, vol. 52, σ.σ. 365-396.

¹¹ Curzon, Stephen (2011), "Internal Market Derogations in Light of the Newly Binding Character of the EU Charter of Fundamental Rights", στο Di Federico, Giacomo (ed.), *The EU Charter of Fundamental Rights: From Declaration to Binding Instrument*, Springer, p.p. 145-159.

¹² de Schutter, Olivier (2004), "The Implementation of the EU Charter of Fundamental Rights through the Open Method of Coordination", *NYU Jean Monnet Working Paper* 07/04.

μεγαλύτερο βαθμό η πιθανότητα παραβίασης θεμελιωδών δικαιωμάτων στην παράγωγη ευρωπαϊκή νομοθεσία.¹³

Συνεργασία στις ποινικές υποθέσεις

Ο χώρος ασφάλειας, ελευθερίας και δικαιοσύνης αποτελούσε ανέκαθεν ευαίσθητο τομέα πολιτικής δράσης της ΕΕ. Λόγω της φύσεως της πολιτικής ασφάλειας, συχνά θα μπορούσαν να τεθούν συγκρούσεις με θεμελιώδη δικαιώματα. Τρόπο υλοποίησης της πολιτικής ασφάλειας αποτελεί και η συνεργασία στις ποινικές υποθέσεις με την αμοιβαία αναγνώριση των δικαστικών αποφάσεων και την προσέγγιση των ποινικών νομοθεσιών. Συγκεκριμένα, στα άρθρα 82 και 83 ΣΛΕΕ εξειδικεύονται κατ' ελάχιστο οι τομείς προσέγγισης των ποινικών διαδικασιών των κρατών μελών. Προβλέπεται δηλαδή σύγκλιση στο δίκαιο απόδειξης, στα δικαιώματα των μετεχόντων τη δίκη, στα δικαιώματα των θυμάτων εγκληματικότητας και σε ειδικότερες διαδικασίες της ποινικής δίκης. Δεν αποκλείεται και η θέσπιση ελάχιστων κανόνων σχετικών με τον ορισμό ποινικών αδικημάτων και κυρώσεων σε ενωσιακό επίπεδο. Τέλος, διευρύνονται και οι αρμοδιότητες των οργάνων άσκησης ποινικής εξουσίας της ΕΕ.¹⁴

Αποδεικνύεται εκ των ανωτέρω η σημασία της συνεργασίας στις ποινικές υποθέσεις μεταξύ των κρατών μελών, αλλά και η βαρύτητα που δίνεται στην προοπτική της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και σε αυτό τον τομέα, με τον ορισμό ποινικών αδικημάτων και ποινών. Σε αυτό λοιπόν το πλαίσιο η κατοχύρωση δικαιωμάτων των πολιτών που να σχετίζονται με την ποινική διαδικασία καθίσταται επιτακτική ανάγκη. Παραδείγματα που επιβεβαιώνουν την αναγκαιότητα αυτή αποτελούν η Απόφαση Πλαίσιο για την αντιμετώπιση της τρομοκρατίας και η Απόφαση Πλαίσιο για το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης. Τα στοιχεία που συγκροτούν την έννοια της τρομοκρατίας είναι γενικώς και ασαφώς διατυπωμένα δίνοντας έρεισμα για ποικιλία ερμηνειών.¹⁵ Αναφορικά με το Απόφαση Πλαίσιο για το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης, το Συνταγματικό Δικαστήριο του Βελγίου άσκησε προδικαστικά ερωτήματα τονίζοντας ότι τα αδικήματα που συμπεριλαμβάνονται είναι ασαφή καθώς δεν προσδιορίζονται επαρκώς.¹⁶

Η προστιθέμενη αξία του Χάρτη βρίσκεται ακριβώς στην κατοχύρωση θεμελιωδών δικαιωμάτων που σχετίζονται με την ποινική διαδικασία. Στην ενότητα δικαιοσύνη,

¹³ Παράδειγμα αποτελεί η υπόθεση *Lindqvist* όπου κρίθηκε αναφορικά με την Οδηγία 95/46/ΕΚ ότι «ουδόλως μπορεί να θεωρηθεί ότι δεν υπάρχει προβλεψιμότητα στο καθεστώς που προβλέπει η οδηγία αυτή ή ότι οι διατάξεις της είναι, αυτές καθ' εαυτές, αντίθετες προς τις γενικές αρχές του κοινοτικού δικαίου και, ιδίως, προς τα θεμελιώδη δικαιώματα που προστατεύει η κοινοτική έννομη τάξη». Και ότι «η ορθή στάθμιση των σχετικών δικαιωμάτων και συμφερόντων πρέπει να γίνεται μάλλον στο στάδιο της εφαρμογής σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, σε εθνικό επίπεδο, της νομοθεσίας περί μεταφοράς στο εσωτερικό δίκαιο της οδηγίας 95/46». Υπόθεση C-101/01 *Lindqvist* [2003] τόμος I-12992, παρ. 84-85.

¹⁴ Πρόκειται για την Ευρωπαϊκή Μονάδα Δικαστικής Συνεργασίας (Eurojust) βάσει των άρθρων 85 και 86 ΣΛΕΕ. Διευρύνονται και οι αρμοδιότητες της Ευρωπαϊκής Αστυνομίας (Europol) όπως προβλέπονται στα άρθρα 87 και 88 ΣΛΕΕ. Αν και αφορά στη Συνθήκη για την ίδρυση Συντάγματος στην Ευρώπη, βλ. Καϊάφα-Γκιμπάντι, Μαρία (2003), *Το Ποινικό Δίκαιο στην ΕΕ: Σημαντικές Όψεις και Προοπτικές Εξέλιξης*, εκδ. Σάκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, καθώς οι διατάξεις αυτές δε μεταβλήθηκαν.

¹⁵ Bazzocchi, Valentina (2011), "The European Charter of Fundamental Rights and the Area of Freedom, Security and Justice" στο Di Federico, Giacomo (ed.), *The EU Charter of Fundamental Rights: From Declaration to Binding Instrument*, Springer, p.p. 177-197.

¹⁶ Υπόθεση C-303/05 *Advocaten voor de Wereld* [2007] τόμος I-03633.

στο άρθρο 48 υλοποιείται η κατοχύρωση των δικαιωμάτων υπεράσπισης του κατηγορούμενου ως προσώπου ευρισκόμενου στην πλέον δυσχερή θέση, από ποινική άποψη, από τους μετέχοντες στη δική, αντίληψη που εμφανίζεται και στο άρθρο 82, παρ. 2 ΣΛΕΕ. Για τη διασφάλιση των δικαιωμάτων του κατηγορούμενου ο Χάρτης παραπέμπει στο άρθρο 6, παρ. 2 και 3 της ΕΣΔΑ, οπότε και ακολουθείται η ίδια ερμηνευτική προσέγγιση.

Σημαντικότερες αρχές κατοχυρώνονται ως δικαιώματα στα άρθρα 49 και 50 του Χάρτη. Η ιδιαίτερη σημασία τους έγκειται στο γεγονός ότι πρόκειται για θεμελιώδης αρχές του ποινικού δικαίου που επιλύουν πρακτικά προβλήματα σε μια διακρατική αντίληψη κάποιων εγκλημάτων όπως επιχειρείται στο ενωσιακό περιβάλλον. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 49 τυποποιείται η αρχή *nullum crimen, nulla poena, sine lege*, αρχή η οποία αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο του συστήματος του ουσιαστικού ποινικού δικαίου σε κάθε δημοκρατική πολιτεία,¹⁷ η οποία έχει συμπεριληφθεί και στα εθνικά Συντάγματα των κρατών μελών της Ένωσης.¹⁸ Η απαγόρευση επιβολής ποινής χωρίς νόμο, εξειδικεύεται σε περαιτέρω αρχές που αφορούν στην ποιότητα του νόμου ο οποίος επιβάλλει την ποινή. Σε σχέση με την αποτύπωση του εγκλήματος, ο ποινικός νόμος πρέπει να είναι πρωτίστως γραπτός (*lex scripta*) και σαφώς ορισμένος (*lex certa*), ενώ σχετικά με την επιβολή ποινής οφείλει να είναι μη αναδρομικός (*lex praevia*) και αυστηρά δομημένος ως προς το πλαίσιο αυτής (*lex stricta*).¹⁹

Η αρχή *lex certa* αποτέλεσε το αντικείμενο της υπόθεσης *Intertanko* ενώπιον του ΔΕΕ.²⁰ Το Δικαστήριο κρίθηκε να αξιολογήσει αν ο όρος «βαριά αμέλεια» του άρθρου 4 της Οδηγίας 2005/35 που αφορά στη μόλυνση που προκαλείται από πλοία, αποκρυσταλλώνεται με ακρίβεια σύμφωνα με την αρχή *lex certa*. Αφού επιβεβαίωσε την ιδιαίτερη αξία της αρχής αυτής η οποία εντάσσεται στις γενικές αρχές του κοινοτικού δικαίου,²¹ το ΔΕΕ έκρινε ότι, καθώς πρόκειται για Οδηγία όπου τα κράτη μέλη διαθέτουν κάποια σχετική δυνατότητα επιλογών ως προς την ενσωμάτωσή της, ο ορισμός των κατά το άρθρο 4 της Οδηγίας παραβάσεων και οι εφαρμοστέες κυρώσεις τους είναι εκείνες που προκύπτουν από τους εκδιδόμενους από τα κράτη μέλη κανόνες.²² Ως εκ τούτου, η υποχρέωση συγκεκριμενοποίησης και αποσαφήνισης του όρου «βαριά αμέλεια» βαρύνει τα κράτη μέλη.

Συνεπώς, η αρχή *nullum crimen, nulla poena, sine lege* δεσμεύει τόσο την ενωσιακή, όσο και τις εθνικές έννομες τάξεις.²³ Και παρά το γεγονός ότι στις έννομες τάξεις των κρατών μελών η εν λόγω αρχή κατοχυρώνεται τόσο σε επίπεδο

¹⁷ Μαγκάκης, Γεώργιος-Αλέξανδρος (1984), *Ποινικό Δίκαιο: Διάγραμμα Γενικού Μέρους*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.

¹⁸ Βλ. Τσίνας, Κωνσταντίνος (2012), «Η Αρχή «Nullum Crimen Nulla Poena Sine Lege» ως συνταγματικός κανόνας δικαίου (άρ. 7 § 1 εδ. α' Συντ.)», *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, vol. 53, σ.σ. 81-116.

¹⁹ Κωστάρας, Αλέξανδρος (2001), *Έννοιες και Θεσμοί του Ποινικού Δικαίου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, Dana, Shahram (2009), "Criminal Law. Beyond Retroactivity to Realising Justice: A Theory on the Principle of Legality in International Criminal Sentencing", *The Journal of Criminal Law & Criminology*, vol. 99, p.p. 857-927.

²⁰ Υπόθεση C-308/06 International Association of Independent Tanker Owners (Intertanko) and Others vs. Secretary of State for Transport [2008] τόμος I-4057.

²¹ Intertanko, ό. π., παρ. 69.

²² Intertanko, ό. π., παρ. 78.

²³ Klip, Andre (2009), *European Criminal Law: An Integrative Approach*, Intersentia, Antwerpen-Apeldoorn.

τυπικού νόμου, όσο και σε συνταγματικό επίπεδο, δεν υπήρχε αντίστοιχη κατοχύρωση στην Ένωση. Παρά το γεγονός ότι το ευρωπαϊκό ποινικό δίκαιο αποτελεί ραγδαία εξελισσόμενο τομέα δικαίου σε επίπεδο θέσπισης κανόνων, υστερεί στην καθιέρωση ενός συμπλέγματος βασικών αρχών του ουσιαστικού ποινικού δικαίου.²⁴ Με την προσθήκη του άρθρου 49 του Χάρτη, η Ένωση αναβαθμίζει ακριβώς μια εκ των βασικών αυτών αρχών, την οποία οφείλουν να σέβονται τόσο τα ενωσιακά όργανα, όσο και τα κράτη μέλη. Έτσι υπάρχει μια κατευθυντήρια γραμμή που σε πρώτη φάση θα ακολουθηθεί από τα όργανα της Ένωσης κατά τη δημιουργία των κανόνων παράγωγου ευρωπαϊκού δικαίου για να ολοκληρωθεί από τα κράτη μέλη κατά την ενσωμάτωση των κανόνων αυτών στις έννομες τάξεις τους.

Επιπλέον, στο άρθρο 50 του Χάρτη, κατοχυρώνεται ακόμη μια θεμελιώδης αρχή του ποινικού δικαίου, η αρχή *ne bis in idem*. Σύμφωνα με αυτήν, η πολιτεία δικαιούται άπαξ μόνον να υποβάλει το άτομο στην δοκιμασία της ποινικής διαδικασίας, έστω και αν, μετά την οριστική περάτωσή της, το αποτέλεσμα της θα μπορούσε να αμφισβητηθεί.²⁵ Η σημασία της ενισχύεται ακόμη περισσότερο στην περίπτωση της Ένωσης. Καθώς συμφωνήθηκε η ενισχυμένη συνεργασία των κρατών μελών στον τομέα της ποινικής δικαιοσύνης στα πλαίσια της ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης, δημιουργήθηκε αναμφισβήτητη ανάγκη θεσμοθέτησης της αρχής *ne bis in idem* μεταξύ των κρατών μελών, προκειμένου να μη διώκεται κάποιος πολίτης σε κάποιο κράτος μέλος για αδίκημα για το οποίο έχει ήδη δικασθεί σε άλλο κράτος μέλος. Έτσι, η τυποποίηση της αρχής αυτής φαντάζει λογικό επακόλουθο της ευρωπαϊκής ενοποίησης γενικά, αλλά και της προσέγγισης στον τομέα του ποινικού δικαίου ειδικότερα.²⁶

Η διάταξη του άρθρου 50 καθιερώνει την εν λόγω αρχή εντός της Ένωσης. Προκύπτει ωστόσο ερμηνευτικό ζήτημα που συνδέεται με την τυποποίηση του εγκλήματος: η φράση «εντός της Ένωσης» έχει αμιγώς νομικό ή και γεωγραφικό προσδιορισμό, αφορά δηλαδή αδικήματα που τυποποιούνται μόνο στην ενωσιακή έννομη τάξη ή και στα κράτη μέλη; Για παράδειγμα αν κάποιος έχει δικασθεί με οριστική απόφαση στην Ολλανδία για κάποιο αδίκημα που δεν εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του ευρωπαϊκού δικαίου, θα μπορούσε να υποβληθεί ξανά σε ποινική διαδικασία στο Βέλγιο για το ίδιο αδίκημα με βάση τα ίδια πραγματικά περιστατικά;

Η απάντηση θα πρέπει να θεωρηθεί μάλλον αρνητική. Η διάταξη του άρθρου 50 εμπνέεται από το άρθρο 4 του Πρωτοκόλλου 7 ΕΣΔΑ που απαγορεύει την εκ νέου δίωξη από τις αρχές κράτους για παράβαση για την οποία ήδη έχει δικασθεί από τα δικαστήρια του κράτους αυτού. Κατ' αναλογία προς την διάταξη της ΕΣΔΑ, η ερμηνεία της οποίας ακολουθείται και κατ' άρθρο 52, παρ. 3 του Χάρτη, η αρχή *ne bis in idem* δεν ισχύει μόνο εντός της δικαιοδοσίας του ίδιου κράτους, αλλά και μεταξύ των δικαιοδοσιών όλων των κρατών μελών. Αυτό άλλωστε επιτάσσει και η ίδια η αρχή η οποία προστατεύει τον πολίτη από τη βάσανο μιας νέας ποινικής διαδικασίας. Η ερμηνεία αυτή συντάσσεται και με το γενικότερο πνεύμα της

²⁴ Peristeridou, Christina (2011), "The Principle of *Lex Certa* in National Law and European Perspectives" στο Klip, Andre (ed.), *Substantive Criminal Law of the European Union*, Maklu Publishers, p.p. 69-96.

²⁵ Αναγνωστόπουλος, Ηλίας (2008), *Ne Bis In Idem: Ευρωπαϊκές και Διεθνείς Όψεις*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

²⁶ van Bockel, Bas (2010), *The Ne Bis In Idem Principle in EU Law*, Kluwer Law International, Alphen aan den Rijn.

ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης που αποσκοπεί στην αντιμετώπιση όλων των πολιτών των κρατών μελών ως ευρωπαίων, χωρίς την επιβολή διακρίσεων.

Επί διαφορετικής έκφρασης της αρχής *ne bis in idem* κλήθηκε πρόσφατα να αποφανθεί το ΔΕΕ. Στην υπόθεση *Akerberg Fransson*,²⁷ κρίθηκε κατά πόσο τηρείται η εν λόγω αρχή όταν εθνική ρύθμιση προβλέπει την άσκηση ποινικής δίωξης για φοροδιαφυγή κατά φορολογούμενου, όταν σε αυτόν έχει ήδη επιβληθεί φορολογική κύρωση για την ίδια πράξη. Το ζήτημα που ανακύπτει αφορά στη συμβατότητα της πρόβλεψης τόσο φορολογικών όσο και ποινικών κυρώσεων για την ίδια παράβαση με το άρθρο 50 του Χάρτη. Η γραμματική ερμηνεία του άρθρου οδηγεί στο ασφαλές συμπέρασμα ότι η αρχή *ne bis in idem* αφορά ποινικά αδικήματα. Συνεπώς, δεν αποκλείεται η επιβολή ενός συνδυασμού φορολογικών και ποινικών κυρώσεων για την ίδια παραβατική συμπεριφορά. Αποκλείεται ωστόσο η άσκηση ποινικής δίωξης για την ίδια πράξη κατά του ίδιου προσώπου όταν η φορολογική κύρωση έχει ποινικό χαρακτήρα.²⁸ Η έννοια του ποινικού χαρακτήρα της φορολογικής κύρωσης εξειδικεύθηκε από το ΔΕΕ. Ο χαρακτηρισμός θα πρέπει να γίνεται με βάση τρία κριτήρια: το νομικό χαρακτηρισμό της παράβασης κατά το εσωτερικό δίκαιο, τη φύση της παραβάσεως και τη φύση και τη σοβαρότητα της κύρωσης που ενδέχεται να επιβληθεί στον διαπράξαντα την παράβαση,²⁹ ενώ η κρίση περί του κατά πόσο συντρέχουν πράγματι οι προϋποθέσεις χαρακτηρισμού μίας φορολογικής (ή άλλης) κύρωσης ως ποινική ανήκει στα εθνικά δικαστήρια.

Χωρίς να παρεμβαίνει επί της ουσίας στην εκάστοτε κρίση εθνικού δικαστηρίου, το ΔΕΕ θέτει τους βασικούς άξονες εφαρμογής της αρχής *ne bis in idem*, με στόχο την προσέγγιση όλων των κρατών μελών, ώστε να ελαττωθούν οι περιπτώσεις διαφορετικής αντιμετώπισης πολιτών σε ένα τόσο θεμελιώδες ζήτημα. Επιπλέον, με την άποψη που διατύπωσε στην υπό κρίση υπόθεση, το ΔΕΕ διευρύνει τα όρια εφαρμογής του άρθρου 50 του Χάρτη. Η έννοια της ποινικής δίωξης ή τιμωρίας που απαιτεί το άρθρο 50 περιλαμβάνει και αδικήματα με ποινικό χαρακτήρα, ανεξάρτητα από την τυποποίησή τους ως ποινικά αδικήματα ή μη στο εθνικό δίκαιο. Υπερτονίζεται με αυτό τον τρόπο η ουσία της εξεταζόμενης αρχής που αφορά στην προστασία των πολιτών της Ένωσης από διπλή δικαστική ταλαιπωρία ή σε ορισμένες περιπτώσεις και τιμωρία.

Ελεύθερη μετακίνηση πολιτών και πρόσβαση στο κράτος πρόνοιας

Η μεταστροφή από το δικαίωμα ελεύθερης μετακίνησης των εργαζομένων σε αυτό της ελεύθερης μετακίνησης των πολιτών προβλέφθηκε ήδη με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ. Ωστόσο ένα σημαντικό ζήτημα που ανακύπτει αφορά στις περιπτώσεις έλλειψης εισοδήματος που οδηγεί σε ανάγκη πρόσβασης σε υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας. Το ζήτημα αυτό έχει ήδη αντιμετωπισθεί στη νομολογία του ΔΕΕ, όπου επιχειρήθηκε μια σύζευξη της έννοιας της ευρωπαϊκής ιθαγένειας με την έννοια της

²⁷ Υπόθεση C-617/10 *Akerberg Fransson* [2013] τόμος I-0000, Κοφίνης, Στέργιος (2013), «ΔΕΕ C-617/10, *Aklagaren*, 26.02.2013 (Η εφαρμογή της αρχής *ne bis in idem* στις φορολογικές κυρώσεις), *Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου*, vol. 33, σ.σ. 93-99.

²⁸ *Akerberg Fransson*, ό. π., παρ. 34.

²⁹ *Akerberg Fransson*, ό. π., παρ. 35.

μη διάκρισης, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι η παροχή κοινωνικών παροχών στις ως άνω περιπτώσεις επιτρέπονται στη βάση του άρθρου 21 ΣΛΕΕ.³⁰ Παρά ταύτα, δεν υπάρχει δοσμένη αρμοδιότητα στην Ένωση να νομοθετήσει επί του θέματος, παρά μόνο κατ' εξαίρεση.³¹

Η αναθεώρηση της Λισαβόνας δεν επέφερε σημαντικές αλλαγές στο υφιστάμενο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ιθαγένειας. Χαρακτηριστικά, δεν υπήρξε κάποια διεύρυνση της έννοιας ώστε να καλύπτει ζητήματα ενός ελάχιστου κοινωνικών παροχών σε ευρωπαϊκό επίπεδο και έτσι να ανεξαρτητοποιείται κάπως από τη νομοθεσία των κρατών μελών. Υπό αυτές τις συνθήκες και παρά το δικαστικό ακτιβισμό που έχει επιδείξει,³² αναπόφευκτα το ΔΕΕ εγκλωβίζεται εντός του υφιστάμενου νομικού πλαισίου χωρίς δυνατότητα ρηξικέλευθων αποφάσεων, καθώς η αρμοδιότητα της Ένωσης παραμένει ελάχιστη.

Σε αυτό ακριβώς το σημείο θα μπορούσαν κάπως να συνεισφέρουν οι διατάξεις του Χάρτη. Το άρθρο 34, παρ. 2 αναγνωρίζει το δικαίωμα στις παροχές κοινωνικής ασφάλειας και στα κοινωνικά πλεονεκτήματα σε κάθε πρόσωπο που διαμένει και διακινείται νόμιμα εντός της Ένωσης. Επιπλέον, στο άρθρο 34, παρ. 3 αναγνωρίζεται ρητά το δικαίωμα κοινωνικής αρωγής προς καταπολέμηση της φτώχειας. Τα δικαιώματα αυτά που ουσιαστικά αποτελούν ειδικότερες εκφάνσεις του δικαιώματος πρόσβασης σε υπηρεσίες πρόνοιας, αναγνωρίζονται όχι μόνο στους πολίτες της ΕΕ, αλλά και στους πολίτες τρίτων κρατών που διαμένουν νόμιμα εντός της ΕΕ, είτε έχουν μόνιμη κατοικία, είτε διαμένουν προσωρινά.³³

Εδώ επιβεβαιώνεται μια αντίληψη ενίσχυσης της έννοιας της αλληλεγγύης μέσω της κατοχύρωσης του κοινωνικού δικαιώματος της πρόσβασης σε κοινωνικές παροχές. Παρά το γεγονός ότι η εφαρμογή του δικαιώματος αυτού γίνεται σύμφωνα και με τις εθνικές νομοθεσίες, χωρίς επέκταση δηλαδή των αρμοδιοτήτων της Ένωσης, η συμπερίληψη του άρθρου 34, παρ. 2 και 3 θα μπορούσε να αποτελέσει μια διαφορετική ερμηνευτική βάση για τη λήψη αποφάσεων, ένα πιο πειστικό/πιστικό πλαίσιο επίτευξης εφαρμογής του δικαιώματος που εμπεριέχεται στη διάταξη.³⁴

Συνεισφορά του Χάρτη θα μπορούσε να παρατηρηθεί και στο πεδίο προστασίας της υγείας. Η πάγια θέση της νομολογίας του ΔΕΕ δέχεται την παροχή υπηρεσιών υγείας ως ιδιαίτερη έκφραση της παροχής εν γένει οικονομικών υπηρεσιών, οπότε

³⁰ Υπόθεση C-192/05 Tas-Hagen [2006] τόμος I-10451, παρ. 29, υπόθεση C-499/06 Nerkowska [2008] τόμος I-3993, παρ. 30.

³¹ Εκεί ακριβώς βασίζεται και η κριτική του K. Hailbronner ο οποίος τονίζει ότι η προσέγγιση του ΔΕΕ καταστρατηγεί τα όρια που έχουν τεθεί στην ευρωπαϊκή νομοθεσία. Βλ. Hailbronner, Kay (2005), "Union Citizenship and Access to Public Benefits", *Common Market Law Review*, vol. 42, p.p. 1245-1267.

³² Shaw, Jo (2008), "The Constitutional Development of Citizenship in the EU Context: With or Without The Treaty of Lisbon" στο Pernice, Ingolf, Tanchev, Evgeni (eds.), *Ceci n'est pas une Constitution – Constitutionalisation without a Constitution?*, Nomos, p.p. 104-118.

³³ Lenaerts, Koen, Heremans, Tinne (2006), "Contours of a European Social Union in the Case Law of the European Court of Justice", *European Constitutional Law Review*, vol. 2, p.p. 101-115.

³⁴ Χατζόπουλος, Βασίλης (2011), «Η Προστασία των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων ύστερα από τη θέση σε ισχύ της Συνθήκης της Λισαβόνας», *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, vol. 52, σ.σ. 365-396.

εμπίπτουν στις διατάξεις περί ελεύθερης παροχής υπηρεσιών.³⁵ Αυτή ωστόσο η προσέγγιση καλύπτει μια μόνο οπτική του ζητήματος, τη παροχή υγείας ως οικονομική δραστηριότητα. Σημαντικότερη σαφώς είναι η ανθρώπινη διάσταση. Το άρθρο 35 του Χάρτη αναφέρει ότι κάθε πρόσωπο δικαιούται να έχει πρόσβαση στην πρόληψη σε θέματα υγείας και να απολαύει ιατρικής περίθαλψης. Κατοχυρώνεται έτσι το δικαίωμα στην προστασία της υγείας, όχι μόνο για τους πολίτες της ΕΕ, αλλά και κάθε πολίτης τρίτου κράτους. Μάλιστα, δεν απαιτείται, όπως στο άρθρο 34, δικαίωμα νόμιμης διαμονής εντός της ΕΕ ως προϋπόθεση για την προστασία της υγείας, καθώς η τελευταία αποτελεί θεμελιώδη υποχρέωση προς τον άνθρωπο.

Το πλαίσιο του δικαιώματος πρόσβασης της υγείας καθορίζεται και από τις εθνικές νομοθεσίες σύμφωνα με το άρθρο 35 του Χάρτη. Το πλαίσιο αυτό καθορίζει μεν τις προϋποθέσεις εφαρμογής του δικαιώματος, αλλά δεν μπορεί να περιορίσει την ουσία του, απαγορεύοντας δηλαδή ουσιαστικά την πρόσβαση στην υγεία κάποιων κατηγοριών πολιτών. Έτσι και κάποιος που διαμένει παράνομα σε έδαφος κράτους μέλους της ΕΕ, έχει κατ' αρχήν δικαίωμα ιατρικής περίθαλψης. Στο ίδιο μήκος κύματος και η εισήγηση του Γενικού Εισαγγελέα Colomer στην υπόθεση *Stamatelaki*.³⁶ Υποστήριξε ότι η πρόσβαση των πολιτών στην υγεία, όπως διακηρύσσεται στο άρθρο 35 του Χάρτη, θα πρέπει να ερμηνεύεται ως ατομικό δικαίωμα ασύνδετο με κάθε σχέση του πολίτη με την κοινωνική ασφάλεια. Αναδεικνύεται δηλαδή ξεκάθαρα η αντίληψη ότι η πρόσβαση στην υγεία δε θα πρέπει να σχετίζεται με την οικονομική δυνατότητα του πολίτη να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας, αλλά με την ανάγκη παροχής ιατρικής φροντίδας.

Στον ευαίσθητο τομέα της πρόσβασης στο κράτος πρόνοιας, η συμβολή των διατάξεων του Χάρτη δεν ανευρίσκεται τόσο στην αλλαγή νομοθεσίας, καθώς κυρίως ανήκει στην αρμοδιότητα των κρατών μελών, όσο στην μεταστροφή της ίδιας της αντίληψης περί κατοχύρωσης του δικαιώματος. Οι διατάξεις δηλαδή του Χάρτη θεμελίωσαν μια διαφορετική οπτική, περισσότερο ανθρωποκεντρική, που θα μπορούσε να κυριαρχήσει στην Ευρώπη, επηρεάζοντας και τις εθνικές νομοθεσίες έως ένα βαθμό και να αποτελέσει τη βάση μιας κοινής ενωσιακής πολιτικής στα μετέπειτα στάδια ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Εργασιακά δικαιώματα

Πλήθος διατάξεων του Χάρτη εμπεριέχουν δικαιώματα που συνδέονται με την εργασία και τα εργασιακά δικαιώματα, πρωτοφανή για την ενωσιακή έννομη τάξη. Αρχικά, θα μπορούσε να αναφερθεί το άρθρο 5, παρ. 1 και 2 του Χάρτη όπου απαγορεύεται η δουλεία και η αναγκαστική εργασία. Η συμπερίληψη των απαγορεύσεων αυτών στο κείμενο του Χάρτη έχει χαρακτήρα συμβολικό. Τονίζει την αποστροφή της Ένωσης σε καταστάσεις καταναγκασμού και εξαναγκασμού στον τομέα της εργασίας και ολοκληρώνει την έννοια της αξιοπρέπειας του ανθρώπου στο εργασιακό επίπεδο. Όντας επηρεασμένες από τις αντίστοιχες διατάξεις της ΕΣΔΑ, οι διατάξεις των παραγράφων 1 και 2 του άρθρου 5 του Χάρτη ερμηνεύονται ανάλογα. Έτσι και στο θεσμικό πλαίσιο της Ένωσης δε

³⁵ Υπόθεση C-120/95 Decker [1998] τόμος I-1831, υπόθεση C-158/96 Kohll [1998] τόμος I-1931.

³⁶ Εισήγηση του Γενικού Εισαγγελέα Colomer στην υπόθεση C-444/05 Stamatelaki [2007] ECR I-3185.

χαρακτηρίζεται κατ' αρχήν ως αναγκαστική εργασία αυτή που ζητείται από κρατούμενο ή κατά τη διάρκεια της υπό όρους απόλυσής του, η υπηρεσία στρατιωτικής φύσεως ή η αντίστοιχη εργασία των αντιρρησιών συνείδησης, καθώς και κάθε εργασία ή υπηρεσία που εμπεριέχεται στις τακτικές υποχρεώσεις των πολιτών.³⁷

Επιπροσθέτως, το δικαίωμα του συνεταιριζέσθαι κατοχυρώνεται στο άρθρο 12 του Χάρτη. Κατοχυρώνεται ρητά το δικαίωμα ίδρυσης συνδικαλιστικών ενώσεων σε όλα τα επίπεδα και η προσχώρηση σε αυτές για την υπεράσπιση των συμφερόντων του εργαζομένου. Η διάταξη αυτή βασίζεται κατ' ουσία στο άρθρο 11 της ΕΣΔΑ και ερμηνεύεται ανάλογα, σύμφωνα με την ερμηνευτική επιταγή του άρθρου 52, παρ. 3 του Χάρτη. Η εμβέλειά της διάταξης του Χάρτη είναι ωστόσο ευρύτερη· κατοχυρώνει το δικαίωμα του συνεταιριζέσθαι σε όλα τα επίπεδα, συμπεριλαμβανομένου και του ευρωπαϊκού. Έτσι, βάσει του άρθρου 12 του Χάρτη, θα μπορούσαν να ιδρυθούν συνδικαλιστικοί φορείς σε ενωσιακό επίπεδο που θα συμμετέχουν ως εταίροι στον κοινωνικό διάλογο στην ΕΕ.

Σημαντικά δικαιώματα που αφορούν στις εργασιακές σχέσεις κατοχυρώνονται στις διατάξεις της ενότητας «αλληλεγγύη» του Χάρτη.³⁸ Το άρθρο 29 εμπεριέχει τη δωρεάν πρόσβαση στις υπηρεσίες εύρεσης εργασίας στα κράτη μέλη της ΕΕ, ανάγοντας έτσι την Ένωση σε μια κοινή αγορά εργασίας. Επιπλέον, το άρθρο 31 διασφαλίζει τις δίκαιες και πρόσφορες συνθήκες εργασίας με ειδικότερη ρύθμιση για ημερήσιες και εβδομαδιαίες περιόδους ανάπαυσης και αμειβόμενες περιόδους διακοπών σε ετήσια βάση. Τα δικαιώματα αυτά αναβαθμίζονται, καθώς κατοχυρώνονται πλέον σε κείμενο πρωτογενούς ευρωπαϊκού δικαίου, σε αντίθεση με την Οδηγία 89/391/ΕΟΚ όπου θα μπορούσαν να ανευρεθούν μέχρι πρότινος.

Σημαντικά εργασιακά δικαιώματα συμπεριλήφθηκαν και στα άρθρα 27, 28 και 30 του Χάρτη. Το άρθρο 27 αναφέρεται στο δικαίωμα των εργαζομένων στην έγκαιρη ενημέρωση και διαβούλευση στο πλαίσιο της επιχείρησης. Δύο διαδικασίες εντός της επιχείρησης συγκροτούν το εν λόγω δικαίωμα: η ενημέρωση και η διαβούλευση. Ενημέρωση των εργαζομένων σημαίνει η δυνατότητά τους να διαμορφώσουν πλήρη αντίληψη περί του προβλήματος με βάση δεδομένα, ώστε να προετοιμάσουν μια ουσιαστική άποψη που θα ληφθεί υπ' όψη στη διαδικασία της διαβούλευσης. Η διαβούλευση συνίσταται στο συνεχή διάλογο μεταξύ διοίκησης και εργαζομένων με απώτερο σκοπό να επιτευχθεί, τηρουμένων των αναλογιών, συμφωνία στα πλαίσια των δυνατοτήτων της επιχείρησης.³⁹ Το δικαίωμα αυτό εφαρμόζεται κατά τα προβλεπόμενα στο ευρωπαϊκό δίκαιο και τις εθνικές νομοθεσίες στα ενδεδειγμένα επίπεδα. Η αναφορά αυτή στα ενδεδειγμένα επίπεδα παραπέμπει στα επίπεδα που προβλέπονται από το ευρωπαϊκό δίκαιο ή τα εθνικά αντίστοιχα. Έτσι στο επίπεδο της Ένωσης, το δικαίωμα της έγκαιρης ενημέρωσης

³⁷ Άρθρο 4, παρ. 3 ΕΣΔΑ.

³⁸ Έχει συμπεριληφθεί στη Συνθήκη της Λισαβόνας πρωτόκολλο εξαίρεσης των διατάξεων της ενότητας αυτής στο Ηνωμένο Βασίλειο και στην Πολωνία. Για το ζήτημα βλ. Barnard, Catherine (2008), "The 'Opt-Out' for the UK and Poland from the Charter of Fundamental Rights: Triumph of Rhetoric over Reality?" στο Griller, Stefan, Ziller, Jacques (eds.), *The Lisbon Treaty: EU Constitutionalism without a Constitutional Treaty?*, Springer, p.p. 257-283.

³⁹ Blanke, Thomas (2002), "Workers' Right to Information and Consultation within the Undertaking" στο Bercusson Brian (ed.), *European Labour Law and the EU Charter of Fundamental Rights*, European Trade Union Institute, p.p. 45-51.

και διαβούλευσης καθοδηγείται από τα άρθρα 154 και 155 ΣΛΕΕ που αφορούν στο διάλογο των κοινωνικών εταίρων.

Το άρθρο 28 διασφαλίζει το δικαίωμα των εργαζομένων, αλλά και των εργοδοτών, διαπραγμάτευσης και σύναψης συλλογικών συμβάσεων, καθώς και προσφυγής σε συλλογικές δράσεις για την υπεράσπιση των συμφερόντων τους. Το δικαίωμα αυτό εμπεριέχει όλα τα στάδια διαπραγμάτευσης, από την πρωτοβουλία έναρξης της συζήτησης, έως την τελική συμφωνία. Όπως και στο άρθρο 27, αναφέρεται και εδώ ο όρος «ενδεδειγμένα επίπεδα» όπου εφαρμόζεται το δικαίωμα αυτό, προκειμένου να καταστεί σαφής ο διαχωρισμός μεταξύ περιπτώσεων εφαρμογής ευρωπαϊκού δικαίου και περιπτώσεων εφαρμογής εθνικών νομοθεσιών αντίστοιχα. Και σε αυτή την περίπτωση, όπως και στο άρθρο 27, το δικαίωμα διαπραγμάτευσης καθοδηγείται από τα άρθρα 154 και 155 ΣΛΕΕ.

Κάπως διαφορετική είναι η περίπτωση του δικαιώματος συλλογικών δράσεων. Τα κράτη μέλη οφείλουν να σέβονται το δικαίωμα αυτό βάσει του άρθρου 28, αλλά και ως στοιχείο του συνδικαλιστικού δικαιώματος του άρθρου 11 ΕΣΔΑ αναγνωρισμένου από το ΕΔΔΑ, αλλά οι ειδικότερες μορφές συλλογική δράσης εμπίπτουν αμιγώς στις εθνικές νομοθεσίες. Έτσι, για παράδειγμα, οι προϋποθέσεις αναγνώρισης ή μη του δικαιώματος της απεργίας τίθενται αποκλειστικά στη σφαίρα της εθνικής νομοθεσίας, χωρίς αρμοδιότητα του ΔΕΕ να κρίνει επί παραβίασης του δικαιώματος αυτού.

Τέλος το άρθρο 30 κατοχυρώνει την προστασία του εργαζόμενου σε περίπτωση αδικαιολόγητης απόλυσης. Το δικαίωμα προστασίας δεν περιλαμβάνει μόνο το δικαίωμα αποζημίωσης απόλυσης, αλλά και την υποχρέωση λήψης προστατευτικών μέτρων εκ μέρους του εργοδότη προκειμένου η απόλυση να αποτελεί την έσχατη λύση και να καθίσταται έτσι δικαιολογημένη.⁴⁰ Προς αποφυγή οποιασδήποτε παρερμηνείας, έχουν εισαχθεί στον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη, στο άρθρο 24 του οποίου βασίσθηκε το άρθρο 30 του Χάρτη, συγκεκριμένοι λόγοι οι οποίοι δε δικαιολογούν την απόλυση. Οι λόγοι αυτοί είναι οι εξής: νόμιμη συνδικαλιστική δράση του εργαζόμενου, ιδιότητά του ως εκπροσώπου των εργαζομένων, προσφυγή σε δικαιοδοτικά όργανα κατά του εργοδότη, κλασικοί λόγοι διακρίσεων σε βάρος του εργαζόμενου (χρώμα, φύλο, θρησκευτικές ή πολιτικές πεποιθήσεις κτλ.), λήψη άδειας μητρότητας ή γονικής άδειας και η προσωρινή απουσία από την εργασία λόγω ασθένειας ή ατυχήματος.⁴¹ Εισάγεται έτσι ένα σύστημα απόλυτης προστασίας του εργαζόμενου υπό την έννοια αν συντρέχει ένας εκ των ανωτέρω λόγων, η απόλυση δε δικαιολογείται. Ωστόσο και αυτό το δικαίωμα εφαρμόζεται σύμφωνα με τις εθνικές νομοθεσίες και πρακτικές.

Συμπερασματικά, ο Χάρτη εισάγει εργασιακά δικαιώματα στην έννομη τάξη της Ένωσης. Κάποια ιδιαίτερα σημαντικά, όπως εκείνα των άρθρων 27, 28 και 30 εφαρμόζονται βάσει των εθνικών νομοθεσιών. Ο λόγος θα μπορούσε να αναζητηθεί στην έλλειψη σύγκλισης μεταξύ των κρατών μελών, έλλειψη που

⁴⁰ Bruun, Niklas (2002), "Protection in the Event of Unjustified Dismissal" στο Bercusson, Brian (ed.), *European Labour Law and the EU Charter of Fundamental Rights*, European Trade Union Institute, p.p. 63-67.

⁴¹ Για ανάλυση του δικαιώματος προστασίας σε περίπτωση αδικαιολόγητης απόλυσης του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη, βλ. Γαβαλά, Νικόλαο (2005), «Τα Νέα Δικαιώματα του Αναθεωρημένου Χάρτη» στο Αλιπράντη, Νικήτα (επιμ.), *Για μια Διεύρυνση των Κοινωνικών Δικαιωμάτων. Ένα Πρότυπο: ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης του Συμβουλίου της Ευρώπης*, εκδ. Παπαζήση, σ.σ. 105-118.

βασίζεται σε θεμελιώδεις πολιτικές διαφοροποιήσεις στην αντίληψη περί εργασιακών δικαιωμάτων. Ως αποτέλεσμα, τα κράτη μέλη δεν αποτολμούν να παραχωρήσουν αρμοδιότητες σε αυτό το πεδίο στην ΕΕ. Παρά ταύτα, οι διατάξεις του Χάρτη αφ' ενός εγγυώνται την προστασία των δικαιωμάτων αυτών στο βαθμό αρμοδιότητας της ΕΕ, αφ' ετέρου θέτουν ένα ελάχιστο επίπεδο προστασίας το οποίο τα κράτη μέλη οφείλουν να λαμβάνουν υπ' όψη. Υπό αυτή την έννοια οι διατάξεις του Χάρτη ως κανονιστική βάση σύγκλισης μεταξύ των κρατών μελών στο πεδίο των εργασιακών δικαιωμάτων.

Περιβαλλοντική πολιτική

Η προστασία του περιβάλλοντος μπορεί να ανευρεθεί στο άρθρο 37 του Χάρτη. Εκεί αναφέρεται ότι το υψηλό επίπεδο προστασίας του περιβάλλοντος και η βελτίωση της ποιότητάς του πρέπει να ενσωματώνονται στις πολιτικές της Ένωσης. Ευθέως τυποποιείται στο Χάρτη η κατεύθυνση της περιβαλλοντικής πολιτικής της ΕΕ και οι στόχοι που θα πρέπει να επιτευχθούν. Ωστόσο, η εφαρμογή της διάταξης αυτής είναι ευρύτερη καθώς δεν καλύπτει μόνο τα μέτρα που λαμβάνονται στο πλαίσιο της περιβαλλοντικής πολιτικής της Ένωσης, αλλά αφορά τη διατήρηση υψηλού επιπέδου περιβάλλοντος εν γένει, σε σχέση με όλες τις πολιτικές της ΕΕ, εσωτερικές και εξωτερικές.⁴²

Λόγω του εφαρμογής του άρθρου 37 σε πολλούς τομείς πολιτικής, υπάρχει πληθώρα νομοθετημάτων της ΕΕ σχετικών με την περιβαλλοντική προστασία.⁴³ Πράγματι, η περιβαλλοντική πολιτική της ΕΕ καλύπτει τομείς όπως η κλιματική αλλαγή, η βιοποικιλότητα, η μόλυνση των υδάτων και του αέρα, η ηχορύπανση, οι επιβλαβείς ουσίες, οι γενετικά τροποποιημένοι οργανισμοί, η πυρηνική ενέργεια.⁴⁴ Αλλά και σε οριζόντιο επίπεδο, το άρθρο 37 εφαρμόζεται σε τομείς πολιτικής της ΕΕ, με εμφανή παραδείγματα να αποτελούν η κοινή αγροτική πολιτική, η κοινή πολιτική αλιείας, οι μεταφορές και η ενέργεια.

Εκ των ανωτέρω, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η εισαγωγή διάταξη περί προστασίας του περιβάλλοντος στο Χάρτη και μάλιστα με ευρύ πεδίο εφαρμογής, αποσκοπεί στην υλοποίηση μιας πολιτικής ενοποίησης στο πεδίο της περιβαλλοντικής προστασίας. Ο στόχος αυτός είχε διατυπωθεί αρκετά πρωτύτερα το 1986 με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη (Τίτλος VII) και αναβαθμίσθηκε σε γενική αρχή του ευρωπαϊκού δικαίου με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ. Με την αναθεώρηση της Λισαβόνας, το υψηλό επίπεδο προστασίας του περιβάλλοντος τίθεται ως στόχος της ΕΕ στο άρθρο 3, παρ. 3 ΣΕΕ και οι απαιτήσεις του οποίου εντάσσονται στον πυρήνα των πολιτικών και δράσεων της ΕΕ. Έτσι, η υποχρέωση ενσωμάτωσης περιβαλλοντικής πολιτικής στις πολιτικές της Ένωσης που απορρέει από το άρθρο 37 συνεισφέρει στην ολοκλήρωση της υλοποίησης των στόχων που τίθενται στις διατάξεις των Συνθηκών.

⁴² Marin-Duran, Gracia, Morgera, Elisa (2013), "Commentary on Article 37 of the EU Charter of Fundamental Rights – Environmental Protection", *University of Edinburgh, School of Law Research Paper Series* No 2013/20, *Europa Working Paper* No 2013/2.

⁴³ Λίστα της ευρωπαϊκής νομοθεσίας που σχετίζεται με την προστασία του περιβάλλοντος έχει δημοσιευθεί από τον Οργανισμό Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ στο http://infoportal.fra.europa.eu/InfoPortal/infobaseShowContent.do?btnCat_413&btnCountryBread_169.

⁴⁴ Για λεπτομερή ανάλυση βλ. Jans, Jan, Vedder, Hans (2012), *European Environmental Law*, 4th edition, Europa Law Publishing, Groningen.

Συμπερασματικό σχόλιο

Η θεσμική εξίσωση θεμελιωδών δικαιωμάτων και οικονομικών ελευθεριών ως οριζόντιο αποτέλεσμα που επήλθε με την εισαγωγή του Χάρτη στη ΣΕΕ αποτελεί σημαντική καινοτομία στην έννομη τάξη της Ένωσης. Από την ίδρυση των Κοινοτήτων το ειδικό βάρος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης επικεντρωνόταν στη δημιουργία κοινής αγοράς με οικονομικούς όρους, πλαισιωμένη με οικονομικές ελευθερίες που ουσιαστικά διευκολύνουν την ανάπτυξη της. Πλέον, οι οικονομικές ελευθερίες δεν αποτελούν απόλυτη προτεραιότητα, αλλά «εξετάζονται», κατά περίπτωση, υπό το πρίσμα των θεμελιωδών δικαιωμάτων του Χάρτη. Έτσι η Ένωση αποδεικνύει έμπρακτα την προσήλωσή της στην προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων, όχι με τη μορφή πολιτικών διακηρύξεων χωρίς καμία νομική δεσμευτικότητα, αλλά με τη θεσμοθέτηση καταλόγου θεμελιωδών δικαιωμάτων άξιων προστασίας στην έννομη τάξη της, σε επίπεδο δικαίου Συνθήκης.

Στις επιμέρους πολιτικές που εξετάστηκαν, θα μπορούσε να γίνει εύκολα αντιληπτή η προστιθέμενη αξία του Χάρτη. Στο πεδίο της συνεργασίας στις ποινικές υποθέσεις, η θεσμοθέτηση των αρχών *nullum crimen nulla poena sine lege* και *ne bis in idem* ως δικαιώματα στο Χάρτη, θωρακίζει το θεσμικό πλαίσιο του ευρωπαϊκού ποινικού δικαίου, ενός ραγδαία εξελισσόμενου τομέα δικαίου της Ένωσης. Στον ευαίσθητο τομέα της πρόσβασης στο κράτος πρόνοιας, το δικαίωμα στις παροχές κοινωνικής ασφάλειας και στα κοινωνικά πλεονεκτήματα εμπεριέχεται στο Χάρτη και μάλιστα για κάθε πρόσωπο που διαμένει και διακινείται νόμιμα εντός της Ένωσης, όχι μόνο για όσους έχουν ιθαγένεια κράτους μέλους της. Ομοίως, η ύπαρξη σχετικής διάταξης στο Χάρτη, οδήγησε στη διασταλτική ερμηνεία ότι το δικαίωμα προστασίας της υγείας, παρότι εφαρμόζεται βάσει εθνικής νομοθεσίας, ελέγχεται σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ώστε μην μπορεί να περιοριστεί σε βαθμό που διασαλεύεται η ουσία του. Αναδεικνύεται έτσι το πνεύμα αλληλεγγύης που (θα πρέπει) να διακατέχει τα κράτη μέλη της Ένωσης. Στο επίπεδο των εργασιακών δικαιωμάτων, η συμβολή του Χάρτη θα μπορούσε να χαρακτηριστεί έως και επαναστατική. Κατοχυρώνει σειρά δικαιωμάτων των εργαζομένων, από το δικαίωμα του συνέρχεσθαι που αποτελεί θεμέλιο του συνδικαλιστικού κινήματος, έως τα δικαιώματα ενημέρωσης και διαβούλευσης στο πλαίσιο της επιχείρησης και το δικαίωμα διαπραγμάτευσης, καθώς και προστασία του εργαζομένου σε περίπτωση αδικαιολόγητης απόλυσης. Η ραγδαία ανάπτυξη του ενωσιακού φαινομένου σε αυτόν τον τομέα, βασισμένη στο Χάρτη, οδήγησε στην εξαίρεση κάποιων κρατών μελών από την εφαρμογή των σχετικών διατάξεων στις έννομες τάξεις τους, γεγονός που συνηγορεί στην άποψη περί ουσιαστικής διαφοροποίησης της προ Χάρτη υφιστάμενης κατάστασης.

Βιβλιογραφία

Αναγνωστόπουλος, Ηλίας (2008), *Ne Bis In Idem: Ευρωπαϊκές και Διεθνείς Όψεις*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

Barnard, Catherine (2008), "The 'Opt-Out' for the UK and Poland from the Charter of Fundamental Rights: Triumph of Rhetoric over Reality?" στο Griller, Stefan, Ziller, Jacques (eds.), *The Lisbon Treaty: EU Constitutionalism without a Constitutional Treaty?*, Springer, p.p. 257-283.

Bazzocchi, Valentina (2011), "The European Charter of Fundamental Rights and the Area of Freedom, Security and Justice" στο Di Federico, Giacomo (ed.), *The EU Charter of Fundamental Rights: From Declaration to Binding Instrument*, Springer, p.p. 177-197.

Blanke, Thomas (2002), "Workers' Right to Information and Consultation within the Undertaking" στο Bercusson Brian (ed.), *European Labour Law and the EU Charter of Fundamental Rights*, European Trade Union Institute, p.p. 45-51.

van Bockel, Bas (2010), *The Ne Bis In Idem Principle in EU Law*, Kluwer Law International, Alphen aan den Rijn.

Brown, Christopher (2003), "Case C-112/00 Eugen Schmidberger, Internationale Transporte und Planzüge vs. Austria" *Common Market Law Review*, vol. 40, p.p. 1499-1510.

Bruun, Niklas (2002), "Protection in the Event of Unjustified Dismissal" στο Bercusson, Brian (ed.), *European Labour Law and the EU Charter of Fundamental Rights*, European Trade Union Institute, p.p. 63-67.

Bulterman, Mielle, Kranenbourg, Herke (2006), "What if Rules on Free Movement and Human Rights Collide? About Laser Games and Human Dignity: The Omega Case", *European Law Review*, vol. 31, p.p. 93-101.

Γαβαλάς, Νικόλαος (2005), «Τα Νέα Δικαιώματα του Αναθεωρημένου Χάρτη» στο Αλιπράντη, Νικήτα (επιμ.), *Για μια Διεύρυνση των Κοινωνικών Δικαιωμάτων. Ένα Πρότυπο: ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης του Συμβουλίου της Ευρώπης*, εκδ. Παπαζήση, σ.σ. 105-118.

Curzon, Stephen (2011), "Internal Market Derogations in Light of the Newly Binding Character of the EU Charter of Fundamental Rights", στο Di Federico, Giacomo (ed.), *The EU Charter of Fundamental Rights: From Declaration to Binding Instrument*, Springer, p.p. 145-159.

C-120/95 Decker [1998] τόμος I-1831.

C-158/96 Kohll [1998] τόμος I-1931.

C-112/00 Schmidberger [2003] τόμος I-5659.

C-101/01 Lindqvist [2003] τόμος I-12992.

C-36/02 Omega [2004] τόμος I-9609.

C-192/05 Tas-Hagen [2006] τόμος I-10451.

C-444/05 Stamatelaki [2007] ECR I-3185.

C-303/05 Advocaten voor de Wereld [2007] τόμος I-03633.

C-499/06 Nerkowska [2008] τόμος I-3993.

C-308/06 International Association of Independent Tanker Owners (Intertanko) and Others vs. Secretary of State for Transport [2008] τόμος I-4057.

C-617/10 Akerberg Fransson [2013] τόμος I-0000.

Δαγτόγλου, Πρόδρομος (2005), *Συνταγματικό Δίκαιο: Ατομικά Δικαιώματα*, Α' Τόμος, β' έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή.

- Dana, Shahram (2009), "Criminal Law. Beyond Retroactivity to Realising Justice: A Theory on the Principle of Legality in International Criminal Sentencing", *The Journal of Criminal Law & Criminology*, vol. 99, p.p. 857-927.
- Hailbronner, Kay (2005), "Union Citizenship and Access to Public Benefits", *Common Market Law Review*, vol. 42, p.p. 1245-1267.
- Jans, Jan, Vedder, Hans (2012), *European Environmental Law*, 4th edition, Europa Law Publishing, Groningen.
- Καϊάφα-Γκμπάντι, Μαρία (2003), *Το Ποινικό Δίκαιο στην ΕΕ: Σημαντικές Όψεις και Προοπτικές Εξέλιξης*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.
- Klip, Andre (2009), *European Criminal Law: An Integrative Approach*, Intersentia, Antwerpen-Apeldoorn.
- Kombos, Costas (2006), "Fundamental Rights and Fundamental Freedoms: A Symbiosis on the Basis of Subsidiarity", *European Public Law*, vol. 12, p.p. 422-460.
- Κοφίνης, Στέργιος (2013), «ΔΕΕ C-617/10, Aklagaren, 26.02.2013 (Η εφαρμογή της αρχής *ne bis in idem* στις φρολογικές κυρώσεις)», *Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου*, vol. 33, σ.σ. 93-99.
- Κυριτσάκη, Ιωάννα (2009), «Η προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου στην ΕΕ και η Συνθήκη της Λισαβόνας» στο Χρυσομάλλης Μιχάλης (επιμ.), *Η Συνθήκη της Λισαβόνας: Θεματικές Προσεγγίσεις*, εκδ. Βασ. Ν. Κατσαρός, σ.σ. 29-65.
- Κωστάρας, Αλέξανδρος (2001), *Έννοιες και Θεσμοί του Ποινικού Δικαίου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή.
- Lenaerts, Koen, Heremans, Tinne (2006), "Contours of a European Social Union in the Case Law of the European Court of Justice", *European Constitutional Law Review*, vol. 2, p.p. 101-115.
- Μαγκάκης, Γεώργιος-Αλέξανδρος (1984), *Ποινικό Δίκαιο: Διάγραμμα Γενικού Μέρους*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.
- Marin-Duran, Gracia, Morgera, Elisa (2013), "Commentary on Article 37 of the EU Charter of Fundamental Rights – Environmental Protection", *University of Edinburgh, School of Law Research Paper Series No 2013/20, Europa Working Paper No 2013/2*.
- Παπαδημητρίου, Γιώργος (2001), *Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων: Σταθμός στη Θεσμική Ωρίμανση της Ένωσης*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα.
- Peristeridou, Christina (2011), "The Principle of *Lex Certa* in National Law and European Perspectives" στο Klip, Andre (ed.), *Substantive Criminal Law of the European Union*, Maklu Publishers, p.p. 69-96.
- Ronkes Agerbeek, Felix (2004), "Freedom of Expression and Free Movement in the Brenner Corridor: the Schmidberger Case", *European Law Review*, vol. 29, p.p. 255-266.
- de Schutter, Olivier (2004), "The Implementation of the EU Charter of Fundamental Rights through the Open Method of Coordination", *NYU Jean Monnet Working Paper 07/04*.
- Shaw, Jo (2008), "The Constitutional Development of Citizenship in the EU Context: With or Without The Treaty of Lisbon" στο Pernice, Ingolf, Tanchev, Evgeni (eds.), *Ceci n'est pas une Constitution – Constitutionalisation without a Constitution?*, Nomos, p.p. 104-118.
- Skouris, Vassilios (2006), "Fundamental Rights and Fundamental Freedoms: The Challenge of Striking a Delicate Balance", *European Business Law Review*, vol. 17, p.p. 225-239.
- Τσίνας, Κωνσταντίνος (2012), «Η Αρχή «Nullum Crimen Nulla Poena Sine Lege» ως συνταγματικός κανόνας δικαίου (άρ. 7 § 1 εδ. α' Συντ.)», *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, vol. 53, σ.σ. 81-116.
- Χατζόπουλος, Βασίλης (2011), «Η Προστασία των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων ύστερα από τη θέση σε ισχύ της Συνθήκης της Λισαβόνας», *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, vol. 52, σ.σ. 365-396.